

şəkilə qurulması ideyasını irəli sürürdü: "Qafqaz ilə dövlətin irtibatı ya ittihad və ya himayə şəklində olmalıdır. Bu iki şəklin də bir çox müxtəlif şəkilləri vardır. Mən şəxsi olaraq ittihadla başlanmasını uyğun görürəm. Yeni, padşahımız əfəndimiz həzrətləri bütün Türkiyənin hökmdarı və Qafqazın sultanı olmalı, bu sifətlə hər iki məmləkətin ordularının komandanı və siyasətinin ortağ hakimi olmalıdır. Bu şəkil və irtibata xristian hökumətlərinin də müsbət yanaşacağına ümid edirəm. Müsbət yanaşmaqları halda müsəlman hökumətlər konfederasiyadan ayrılmalı və bizimlə istədikləri kimi münasibət qurarlar. Bu məmləkətlərin idarəsinə iştirakdan hər halda çəkinməliyə qənaətindəyəm. Sırf türk olan Cənubi Qafqazın bunu can və könlüdən arzulamış olduğuna və Şimali (Qafqaz – V.Q.) müsəlmanlarını da ilhaq edəcəyinə qənaətindəyəm. İlhaq və ya sahib çıxılmaya doğru tələskənlik etsək, məhrumiyyətə düşərəcəyimizə təkrarən nəzəri diqqətinizi cəlb edirəm..." [14, v. 89; 16, v. 139].

Osmanlı imperiyasının xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy də Xəlil bəy ilə eyni mövqedən çıxış edirdi [14, v. 91; 16, v. 149]. Onların mövqeyinə görə, bundan sonra Türkiyə, iki ölkə arasında ilk olaraq ilhaq və ittifaqdan bəhs etmədən qurulacaq formal münasibətlər fonunda Azərbaycanın sərvətlərindən istədiyi kimi istifadə edə bilərdi. İlhaq məsələsi isə hələlik sonraya saxlanılmalı idi.

Lakin Ənvər paşa başda olmaqla turançı əhval-ruhiyyəli dairələr öz məqsədlərindən qətiyyəni geri çəkmək fikrində deyildilər. Birmənalı idi ki, dünya müharibəsinin əvvəllərindən başlayaraq, Ənvər paşa Azərbaycanın gələcəyini Osmanlı dövlətinin tərkibində gördüdü. Almanıyanın Qafqazın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsi fikrini dəstəkləməməsi və buna görə də bölgənin ilhaqı nəticəsində Rusiya ilə yarana biləcək yeni müharibə təhlükəsi və bu təhlükə qarşısında Berlin hökumətinin Türkiyəni tək qoyacağı ilə bağlı Xəlil bəyin təkidli xəbərdarlıqları qarşısında sədrəzəmin tövsiyəsi ilə Ənvər paşa da ilk əvvəl Qafqazın beynəlxalq vəziyyətinin aydınlaşdırılmasını, yəni Qafqaz konfederasiyasının Almanıya və Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olunmasının vacibliyini qəbul etsə də, 1918-ci ilin may ayında Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrindən İstanbul hökumətinə göndərilən ilhaqnamələr Ənvər paşada ilhaq fikrini yenidən gücləndirdi. Bu məsələdə Qafqaz cəbhəsinin komandanı, eyni zamanda Batum konfransındakı Osmanlı hərbi nümayəndəsi olan Mehmed Vehib paşanın Ənvər paşaya göndərdiyi teleqramlarında irəli sürdüyü arqumentlər də baş komandanın vəkilinin mövqeyinə təsirli olmuşdü. Vehib paşa, 29 may 1918-ci il tarixində Ənvər paşaya göndərdiyi xüsusi teleqramında Cənubi Qafqaz müsəlmanları nümayəndələrinin bölgənin Türkiyəyə ilhaq edilməsi ilə bağlı etdiyi müraciətlər haqqında məlumat verirdikdən sonra qeyd edirdi ki, "hazırkı vəziyyətdə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının Osmanlı dövlətinə ilhaqından başqa çərə yoxdur" [7, f. 3-28]. Yeni qurulan Azərbaycan hökumətinə də "uşaq oyunağı" adlandırılan Vehib paşa, fikrini onunla əsaslandırır ki, "gürcü və ermənilərdən fərqli olaraq, Cənubi Qafqaz müsəlmanları nə itimailə, nə maddi və nə də mənəvi cəhətdən hökumət təşkil edib müstəqil yaşamağa qadir deyillər. Onlar öz başlarına buraxılırsalar, əvvəllə öz aralarında böyük nifaq və hərc-mərclik yaranar, nəticədə gürcü və ermənilər arasında bölüşdürülməklər, yaxud da bolşevik Rusiyasının istibdadı altına girəcəklər" [7, f. 3-28, 3-29]. Vehib paşanın bu tip teleqramlarının da təsiri ilə idi ki, Ənvər paşa Azərbaycana münasibətdə aşağıdakı mövqeyi irəli sürmüşdü: "Azərbaycanda müstəqil bir hökumət qurulmalıdır. Amma bunun başına keçəcək olan rəis, daha doğrusu, bu idarə keçici olmalıdır. Azərbaycana təyin ediləcək hökmdar Xəlil paşa ilə Ənvər paşa arasında sirr olaraq qalmalıdır. Bu, bəlkə bir Osmanlı şahzadəsi, bəlkə də Ənvər paşa xanədanından biri, məsələn, Nuru paşa ola bilər" [18, s. 367]. 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında böhranın yaranması əslində Ənvər paşanın bu mövqeyinin bir ifadəsi idi.

Qafqazın Türkiyəyə ilhaq edilməsi məsələsində Osmanlı hökuməti daxilində fikir ayrılığının yaranmasına səbəb konkret olaraq bəhs olunan dövrdə Almanıyanın Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətini dəstəkləməməsi idi. Bu da öz növbəsində, Osmanlı siyasi və hərbi dairələrinin Azərbaycanın taleyinə münasibətdə qeyri-ardıcıl və tərəddüdü bir mövqə nümayiş etdirməsinə gətirib çıxardı. Təsədüfi deyildi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması barədə baş nazir F.X.Xoyskinin mayın 30-da imzaladığı teleqramı M.H.Hacinski elə həmin gün Xəlil bəyə təqdim edib onun dünyəvi dövlətlərinin paytaxtlarına çatdırılmasını xahiş etsə də [17, v. 55; 3, v. 1], bir qədər sonra məlum oldu ki, bu teleqram İstanbuldan heç bir yerə göndərilməmişdir.

Osmanlı hökumətinin Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasətin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycanda hakimiyyət formal olaraq Azərbaycan hökumətinin əlində qalmalı, faktiki hakimiyyət

yət isə bura göndəriləcək Osmanlı səfirinin əlində olmalı idi. 1918-ci ilin iyun ayının ortalarında Gəncədə yaranan siyasi böhranın mahiyyətində də bu amil dayanırdı. Azərbaycana münasibətdə yeridiləcək siyasətlə bağlı bu formul Xəlil bəy tərəfindən sədrəzəm qarşısında irəli sürülmüş və hökumət tərəfindən qəbul edilmişdi. Bunun üçün də Xəlil bəy, Azərbaycanda öz nəzarəti altında hökumət formalaşdırıla biləcək sanballı bir şəxsini Azərbaycana səfir göndərməsinə istəyirdi [16, v. 170]. Osmanlı səfirinin ümumi nəzarətində olacaq Azərbaycan hökumətinin əsas strukturlarında da Osmanlı müşavirləri yer almalı və bu müşavirlər həmin sahələri idarə etməli idilər [17, v. 72, 73].

Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə tam etibar etməməsi, onu öz nəzarətində saxlamağa, hətta Azərbaycan hökumətinə özü formalaşdırmağa çalışması 1918-ci il iyunun 17-də Gəncədə siyasi böhrana gətirib çıxardı. Çünki, Azərbaycan Milli Şurası özünə dost və böyük qardaş hesab etdiyi Osmanlı imperiyası ilə sıx ittifaqda olmaq istəyir, lakin Azərbaycanın İstanbuldan idarə edilməsinə qəbul etmədi. Azərbaycanın idarə edilməsi məsələsinə münasibətdə tərəflər arasında olan bu fikir ayrılığı siyasi böhranla nəticələndi.

Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətdən sonra Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. Bu zaman Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa, Osmanlı hökumətinin Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasi kursa uyğun olaraq, 1918-ci il mayın 28-də F.X.Xoyskinin rəhbərliyi ilə Tiflisdə qurulan ilk Azərbaycan hökumətinə qəbul etməkdən imtina edib, özü Azərbaycan hökumətinə təşkil etmək təşəbbüsü ilə çıxış etdi.

Nuru paşanın F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan hökumətinə etimadsızlıq göstərməsi siyasi böhran yaratdı. Yaranmış böhran aradan qaldırmaq üçün Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, baş nazir F.X.Xoyski və xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə ibarət bir heyət Nuru paşa ilə görüşüb danışıq aparmaq istədi. Lakin Nuru paşa "özünün əsgər olduğunu, siyasətdən başı çıxmadığını, ordunun siyasi müşaviri Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşüb danışıq aparmağın lazım olduğunu" bildirərək Milli Şura üzvlərini qəbul etməkdən imtina etdi [1, v. 48]. Ə.Ağaoğlu böhrandan çıxış üçün Osmanlı hökumətinin mövqeyini ortaya qoyaraq, bildirdi ki, "siz Milli Şuramı bağlayın, hökumətdən əl çəkin. Nuru paşa istədiyi adamlardan bir Azərbaycan hökuməti qurar". Lakin Azərbaycan nümayəndələri buna qəti etiraz etdilər və bildirdilər ki, belə bir addım Azərbaycana beynəlxalq münasibətlər baxımından işğal faktı qarşısında qoyacaqdır. Həqiqətən də Milli Şura xaricində Nuru paşanın öz arzusu ilə bir hökumət təşkil etməsi ilə yeni hüquqi vəziyyət yaranırdı. "İyun böhranı" zamanı Nuru paşa Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsinə tələb edən ilhaqçılardan ibarət bir hökumət kabinəsi formalaşdırmaq istəyirdi. Milli Şura üzvləri onu da dərk edirdilər ki, Azərbaycanın demək olar ki, bütün qazalarında faktiki olaraq hakimiyyəti əllərinə alan milli komitələr Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının təsiri altındadır və onlar birmənalı olaraq ölkənin Türkiyəyə ilhaq edilməsi mövqeyindən çıxış edirlər. Buna görə də Milli Şura, mövcud vəziyyətdə ölkədə ümumi etimadsızlıq vəziyyətinə düşməmək üçün yeganə çarənin Osmanlı hərbi komandanlığı ilə anlaşmaq olduğunu anlayırdı. Sonda Azərbaycan Milli Şurasının kəskin müqaviməti nəticəsində Osmanlı hərbi komandanlığı yeni hökumət kabinəsinin Milli Şura tərəfindən təşkil olunmasına, Milli Şuranın isə bütün səlahiyyətini yeni təşkil olunmuş hökumətə verib özünü buraxmasına razılıq verdi [1, v. 48].

Sosialist bloku və hümmətçilər Milli Şuranı təslimçilikdə günahlandıraraq, Şuranın tərkibindən çıxıqlarını və yeni yaradılacaq hökumətdə təmsil olunmayacağılarını bəyan etdilər [1, v. 60-61]. Buna görə də, 1918-ci il iyunun 17-də axşam Milli Şuranın qalan üzvlərinin iştirakı ilə keçirilmiş üçüncü iclasda F.X.Xoyskinin başçılığı ilə Müsavat partiyası, bitərəflər və ittihadçılardan ibarət yeni kabinənin tərkibi təsdiq edildi [19, s. 8-9]. F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi on iki nəfərdən ibarət olan ikinci hökumət kabinəsinə köhnə hökumətin altı üzvü və altı yeni nazir daxil oldu. İkinci hökumət kabinəsinə Müsavat və bitərəf demokratik qrupdan birinci hökumət kabinəsində yer alan 6 nazir – F.X.Xoyski, M.H.Hacinski, N.Yusifbəyli, X.Məlik-Aslanov, X.Xəsməmmədov, X.P.Sultanov və əlavə olaraq Ə.M.Topçubaşov daxil edilmişdi. İlk baxışda istiqbalçı tərəf olan Müsavat və bitərəf demokratik qrupdan ikinci hökumət kabinəsində 7 nazirin yer aldığı görünərsə də, əslində hökumət istiqbalçı və ilhaqçı tərəflərin hər birindən 6 nazir olmaqla paritet əsaslarla qurulmuşdu. Çünki, X.P.Sultanov Müsavat və bitərəf demokratik qrupa daxil olsa da, o, ilhaqçılıq ən qatı müdafiə edənlərdən biri idi. İşin ən maraqlı tərəflərindən biri də o idi ki, ilhaqçıların nümayəndələri kimi ikinci hökumət kabinəsinə daxil edilən 6 nazirdən X.P.Sultanov istisna olmaqla digər 5 nazir – B.Cavanşir, Ə.Əmircanov, A.Aşurov, X.Rəfibəyli və M.Rəfiyev Milli Şuranın üzvləri deyildilər.

Eyni zamanda, birinci hökumət kabinetində hərbi nazir olduğu halda, ikinci hökumət kabinetində bu post olmadı. Nuru paşanın tələbi ilə bütün hərbi işlər Qafqaz İslam Ordusu komandanının əlinə cəmləşdi.

Milli Şuranın iclasında yeni hökumətin tərkibini elan edən F.X.Xoyski rəhbərlik etdiyi hökumətin bəyannaməsini hazırda elan edə bilməyəcəyi üçün üzrxahlıq etdi və əlavə etdi ki, "qısaca olaraq deyə bilərəm ki, bizim proqramımız Azərbaycanın şəərəfini, azadlığını və istiqlalini qorumaqdır". Eyni zamanda bu iclasda iki mühüm qərar qəbul edildi. Birinci qərar yeni yaradılan müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələrinə aid idi, burada göstərilirdi: "Azərbaycan müvəqqəti hökuməti Azərbaycanda daxili və xarici siyasət sahəsində yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyyəti Fətəli Xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış hökumətə həvalə edir və ona tapşır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin" [19, s. 8-9]. İkinci qərar isə Milli Şuranın buraxılması haqqında idi, burada göstərilirdi ki: "Azərbaycanda daxili və xarici siyasət sahəsində yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyyəti Fətəli Xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış hökumətə həvalə edir və ona tapşır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin" [19, s. 9]. Sonda geniş nitq söyləyən M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumətin üzərinə çətin, şəərəfli və həm də çox mühüm borc – yeni doğulmuş Azərbaycanı məhv olmağa qoymamaq borcunun düşdüyünü xatırlatdı və Milli Şuranın buraxılmasının demokratiyanın geri çəkilməsi, mürtəcə qüvvələrin isə uğuru kimi qiymətləndirdi [2, v. 12-15].

Osmanlı hərbi komandanlığının hərəkətləri qarşısında çaşqın vəziyyətə düşən Azərbaycan Milli Şurasının üzvləri vəziyyətin gərçinliyinə baxmayaraq, şuranın 17 iyun 1918-ci il tarixli axtaşm iclasında geri çəkilmək niyyətində olmadıqlarını bir daha bəyan etdilər və müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığını qoruyub saxlamaq istiqamətində daha bir addım atıb, Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanmış 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsini rati-fikasiya etdilər [6, v. 23; 9, v. 16; 10, v. 17].

"İyun böhranı" zamanı, F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət kabinetinin yaradılmasından bir gün sonra, iyunun 18-də hələ hökumət nazirləri arasında vəzifə bölgüsü aparılmadan keçirilmiş iclasda təcili olaraq Mərkəz dövlətlərinin İstanbulda olan nümayəndələri ilə danışıqlar aparmaq adı ilə M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyətinin Türkiyəyə göndərilməsi barədə qərar qəbul olundu [4, v. 3-5]. Daha sonra Ə.Şeyxülislamov və Ə.C.Pepinov da müşavir kimi bu heyətə daxil edildi [5, v. 25]. "Azərbaycanın istiqlalı" məsələsində Nuru paşaya qarşı çox sərt bir mövqe nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskinin təcili xilası və istiqlalı üçün kəskin ehtiyac duyduqları hərbi yardım barədə Osmanlı dövlətinə təkidlə müraciət etsələr də, bu qüvvələr özünün milli demokratik mövqeyinə daim sadıq qalmış, Azərbaycanın müstəqilliyini hər şeydən uca tutmuş və türk birliyinə sadəcə mədəni doktrin mahiyyəti vermüşdilər.

"İyun böhranı" nəticəsində M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Milli Şura müvəqqəti olaraq öz fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olsa da, onun tutduğu prinsiplial mövqe Azərbaycan istiqlaliyyətinin başı üzərini almış ölümlü təhlükəsinin sonuqmasında müstəsna rol oynadı. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri ölkənin xilasını və istiqlalı üçün kəskin ehtiyac duyduqları hərbi yardım barədə Osmanlı dövlətinə təkidlə müraciət etsələr də, bu qüvvələr özünün milli demokratik mövqeyinə daim sadıq qalmış, Azərbaycanın müstəqilliyini hər şeydən uca tutmuş və türk birliyinə sadəcə mədəni doktrin mahiyyəti vermüşdilər.

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərəm ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasından az sonra baş verən 17 iyun böhranı və bundan sonrakı dövrdə də Osmanlı-Azərbaycan siyasəti münasibətlərində hökm sürən problemlər Osmanlı hökumətinin turançı siyasətindən qaynaqlanırdı. Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti ölkənin Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsini qəbul etməməklə yanaşı, İstanbul hökumətinin Azərbaycanda hökumət formalaşdırmaq və ölkəni tam olaraq öz nəzarətində saxlamaq siyasətinə qarşı da sərt mövqe nümayiş etdirdi. Çünki Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Azərbaycanın Osmanlı imperiyasının himayəsində formal müstəqilliyini qəbul etmir, ölkənin tam müstəqil olması mövqeyindən çıxış edir və Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinə milli və dini kimi təbii bağları olan ölkələrin qarşılıqlı maraq və mənafeyinə söykənən dostluq və ittifaqı xarakteri vermək istəyirdi. Azərbaycan hökumətinin israr etdiyi bu prinsiplial mövqe Osmanlı imperiyasının maraqlarına uyğun deyildi. İki ölkə arasındakı siyasəti münasibətlərdə meydana gələn problemlərin kökündə bu amil dayanırdı.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1.
2. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3.
3. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 5.
4. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 138.
5. ARPISSA, f. 277, siy. 2, iş 7.
6. ARPISSA, f. 277, siy. 2, iş 8.
7. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26: 3-29.
8. ATASE, BDH, K. 3190, D. 64, F. 8-2.
9. BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 107/7.
10. BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/13.
11. BOA, HR.SYS, no. 2341/44.
12. BOA, HR.SYS, no. 2341/53.
13. BOA, HR.SYS, no. 2341/55.
14. BOA, HR.SYS, no. 2371/6.
15. BOA, HR.SYS, no. 2372/3.
16. BOA, HR.SYS, no. 2398/5.
17. BOA, HR.SYS, no. 2398/7.
18. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa. C. III. 1914-1922. İstanbul, Remzi Kitapevi, 1985.
19. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin qanun və binagizərlər məcmuəsi. 1919, № 1.

ABOUT CRISIS OF JUNE 17, 1918

Summary

The article examines the political crisis between the Ottoman military command and the Azerbaijani government in Ganja on June 17, 1918. Facts have been proven that this political crisis was caused by the Istanbul government's turban policy. The essence of the crisis was the Ottoman Empire's attempt to form the government of Azerbaijan and bring the pro-government forces to power. But the Azerbaijani government did not admit it. As a result, the crisis was overcome by the establishment of a government on a parity basis from the liberal and pro-Iraqi forces. Most archival documents involved in the problem-related research have been brought to scientific circulation for the first time.

О КРИЗИСЕ 17 ИЮНЯ 1918 ГОДА

Резюме

В статье исследуются политический кризис 17 июня 1918 года, возникший в Гяндже между Османским военным командованием и Азербайджанским государством. Документальными фактами доказано, что этот кризис являлся итогом политики "Туранизма" Стамбульского правительства. Целью кризиса было стремление Османской империи формировать Азербайджанское государство и привести к власти политические силы аннексионистов. Но Азербайджанское государство не смирилось с этими условиями. В итоге кризис был устранен путем создания правительственного кабинета на паритетных основах сторонников независимости и аннексионистов. Большинство архивных документов связанных с этой проблемой впервые привлечены в научное исследование.